

Prof. dr hab. Krzysztof Jakubiak

Uniwersytet Gdański

Dr Monika Nawrot-Borowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

**Idee i postulaty wychowania rodzinnego
oraz edukacji domowej w świetle polskiego piśmiennictwa
pedagogicznego od końca XVIII do początku XX wieku**

**Ideas and postulates of family education and home education
in the light of polish pedagogical literature from the end of
the XVIIIth century till the beginning of the XXth century**

Streszczenie

Przedmiotem artykułu uczyniono idee i postulaty wychowania rodzinnego formułowane na stronach polskiego piśmiennictwa pedagogicznego. Zaprezentowane ustalenia historiograficzne i wnioski oparte zostały na analizie źródłowej zarówno pism, podręczników i poradników pedagogicznych, wychowawczych, jak i artykułów z prasy pedagogicznej, rodzinnej, kobiecej i społeczno-literackiej. Cezury czasowe obejmują okres od końca wieku XVIII do początku wieku XX. Na tle koncepcji wychowania rodzinnego formułowanych w pismach pedagogicznych ukazane zostaną także zalecenia dla organizacji edukacji domowej, która realizowana była właśnie na gruncie rodziny.

Słowa kluczowe: wychowanie w rodzinie, edukacja domowa, piśmiennictwo pedagogiczne XVIII – XX w.

Abstract

The subject of the article was ideas and postulates of family education, formulated in polish pedagogical literature. Presented historiographical findings and conclusions were based on source analysis of magazines, textbooks and educational guides as well as on articles from pedagogical, family, women's and socio-literary press. The time frames cover the period from the end of the XVIIIth century till the end of the XXth century. At the background of the conception of family education formulated in pedagogical press, the author presented also recommendations for organization of home education, which was implemented on the grounds of the family.

Keywords: education in family, home education, pedagogical literature of XVIII–XXth century.

Wprowadzenie

Truizmem jest stwierdzenie, że rodzina była i jest podstawowym środowiskiem wzrastania i wychowania młodego pokolenia. Zainteresowanie wychowaniem rodzinnym było obecne w dziejach człowieka od starożytności – ustawodawcy, politycy, interesariusze różnych grup społecznych, religii, filozofowie, pedagodzy, myśliciele w wychowaniu, także rodzinnym, upatrywali szans i możliwości realizacji swoich interesów. Dziecko miało być wychowywane na posłusznego, użytecznego członka społeczności, państwa, rodziny, miało realizować interesy społeczne. Dopiero na początku XX w., na skutek rozwoju progresywizmu, ruchu „nowego wychowania” i publikacji szwedzkiej pisarki Ellen Key pt. *Stulecie dziecka* (1900) (mających swoje korzenie w koncepcji naturalizmu pedagogicznego Jana Jakuba Rousseau) coraz powszechniej zaczęto zwracać uwagę na indywidualność dziecka. W wychowaniu, również na gruncie rodziny, zalecano organizować i realizować proces wychowawczy, tak by był on zgodny z naturalnym rozwojem dziecka¹.

Poglądy i przekonania dotyczące rodziny, zalecenia w zakresie jej funkcjonowania formułowano we wszystkich epokach historycznych, tworząc swoistą ideologię wychowania rodzinnego, adekwatną do oczekiwań społecznych danego czasu, miejsca, rozwoju cywilizacyjnego, kontekstu społeczno-kulturowego. Także na ziemiach polskich, i to w przededniu Wielkiej Rewolucji Francuskiej oraz w okresach popowstaniowych, kształtowała się specyficznie polska, odmienna również od protestanckich, zupełnie różna od tej, którą przyniosła Wielka Rewolucja Francuska, ideologia wychowania rodzinnego².

Problematyka dziejów wychowania w rodzinie stała się w ostatnich dekadach chętnie podejmowanym przedmiotem analiz. Badacze zajmowali się odtwarzaniem specyfiki tego zagadnienia zarówno w kontekście teoretycznym, ukazując poglądy

¹ B. Matyjas, *Obraz dzieciństwa globalnego. Kontekst pedagogiczny*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2012, nr 11, s. 99.

² Zob. np.: D. Żołądz-Strzelczyk, *Polska rodzina szlachecka w XVI–XVIII w. i źródła jej oddziaływań wychowawczych* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010; J. Sobczak, *Warunki i przejawy rozwoju teorii wychowania rodzinnego i edukacji rodziców od czasów odrodzenia* [w:] *Rodzina. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. A. Tchorzewski, Bydgoszcz 1988; tenże, *Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym w pracach niektórych polskich pisarzy i pedagogów u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, red. J. Jundziłł, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1992, z. 18; K. Jakubiak, *Popularyzacja wychowania rodzinnego dziecka w polskiej literaturze pedagogicznej i czasopiśmiennictwie XIX wieku* [w:] *Rodzina w starożytnym Rzymie*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1993; tenże, *Wypracowanie modelu wychowania rodzinnego dziecka w polskiej pedagogice XIX i początku XX wieku* [w:] *Rodzina i wychowanie. Ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995; Ł. Kabzińska, *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w pedagogicznych koncepcjach Królestwa Polskiego z lat 1846–1914* [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2000.

i zapatrywania teoretyczne na rodzinę i jej rolę w wychowaniu młodego pokolenia, jak i charakteryzowali praktykę wychowania w rodzinie, z ukazaniem ról i zadań wychowawczych członków rodziny, relacji wewnątrzrodzinnych, realizowanych w wychowaniu rodzinnym dziedzin wychowania, stosowanych metod wychowawczych, odbywającego się na jej gruncie domowego nauczania itd.³.

Przedmiotem niniejszych ustaleń uczyniono idee i postulatory wychowania rodzinnego formułowane na stronach polskiego piśmiennictwa pedagogicznego. Zaprezentowane ustalenia historiograficzne i wnioski oparte zostały na analizie źródłowej zarówno pism, podręczników i poradników pedagogicznych, wychowawczych, jak i artykułów z prasy pedagogicznej, rodzinnej, kobiecej i społeczno-literackiej. Cezury czasowe obejmują okres od końca wieku XVIII do początku wieku XX. Na tle koncepcji wychowania rodzinnego formułowanych w pismach pedagogicznych ukazane zostaną także zalecenia dla organizacji edukacji domowej, która realizowana była właśnie na gruncie rodziny.

Idee i postulatory wychowania rodzinnego

Zainteresowanie wychowaniem rodzinnym w osiemnastowiecznej Polsce miało swoje inspiracje w ukazujących się w XVII i XVIII w. na Zachodzie Europy, zwłaszcza Francji, praktycznych poradnikach dla ojców. Również wydana pod koniec XVII w. w Anglii praca nt. domowego wychowania dżentelmena Johna Caiharda (*Complete Gentlemanor Directions for the education of youth as to their breeding*

³ J. Komorowska, *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1975; T. Bieńkowski, *Edukacja w rodzinie w Polsce do połowy XVIII wieku – wnioski z badań [w:] Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994; T. Epsztejn, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998; J. Jundziłł (red.), *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, Bydgoszcz 1994; K. Jakubiak (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, Bydgoszcz 1995; J. Borzyszkowski (red.), *Rodzina pomorska*, Gdańsk 1999; K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, Bydgoszcz 2000; K. Jakubiak (red.), *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od VI do XX wieku*, Bydgoszcz 2000; *Źródła do dziejów wychowania w rodzinie polskiej w XIX i początkach XX wieku*, wybór i oprac. A. Denisiuk, K. Jakubiak, Bydgoszcz 2001; K. Jakubiak, W. Jamrozak (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, Bydgoszcz 2002; D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, Warszawa 2005; A. Böldyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa 2008; W. Korzeniowska, U. Szuścik (red.), *Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, Kraków 2010; S. Walasek, L. Albański (red.), *Przekaz tradycji i kultury na przestrzeni wieków*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, t. I i II; E. Kahl, *Wychowanie dziecka w rodzinie szlacheckiej w XVI i XVII wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, nr 1; B. Jędrzychowska, E. Jurczyk-Romanowska (red.), *Od starożytnej myśli filozoficznej do współczesnych rozwiązań legislacyjnych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. VII; S. Walasek, A. Haratyk, *Wychowanie w rodzinie. Rodzina w Europie na przełomie XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. XII.

at home and travelling abroad in two treatises, 1678) i Johna Locke'a (*Myśli o wychowaniu*, 1693) przełamywały wielkowiekowe stereotypy w myśleniu o dzieciach i uczyły traktować je z szacunkiem i miłością.

Po wiekach milczenia na temat wychowania dziewcząt w XVII w. pojawiły się francuskie rozprawy im poświęcone, m.in. ks. Franciszka Fenelona i Franciszka Fleury. Nieco wcześniej obszernych i szczegółowych rad udzielał matkom Jan Amos Komeński w *Szkole dzieciństwa, czyli o przewidyującym wychowaniu dzieci w pierwszych sześciu latach* (1633). Twórca idei macierzyńskiej był rzecznikiem wychowania łagodnego, liczącego się z naturą dziecka⁴.

Na fali krytyki tradycyjnej rodziny przez myślicieli francuskiego oświecenia szczególnie oryginalne i doniosłe były koncepcje Jana Jakuba Rousseau, którego powieści pedagogiczne *Emil, czyli o wychowaniu* i *Nowa Heloiza* inspirowały myślenie nie tylko ówczesnych elit społecznych i intelektualnych o nowym modelu rodziny, opartym już nie jak dotąd na posłuszeństwie i użyteczności społecznej, ale na uczuciu – afekcie. Popularyzował miłość macierzyńską i ojcowską oraz rodzinę, w której dzieci winne są rodzicom szacunek, a nie posłuszeństwo.

Te głośne wówczas prace kierowały zapewne uwagę naszych myślicieli na atmosferę wychowawczą panującą w polskich domach.

W okresie oświecenia wielu naszych pisarzy i publicystów, m.in. Franciszek Bieliński, Adam Kazimierz Czarotoryski, Ignacy Potocki, bp. Ignacy Krasicki, Jędrzej Śniadecki, dostrzegało już narodowe i ogólnospołeczne znaczenie rodziny jako środowiska wychowawczego. Redaktor „Magazynu Warszawskiego” – Piotr Świtkowski pisał w nim m. in. o rodzinie jako „najszacowniejszym związku ludzkim”, w którym ludzie kierują się miłością, a znaczenie przykładu rodziców jest znacznie większe niż pięknych słów i pouczeń⁵.

W pisanym przez wiele lat swego życia *Rodzie ludzkim* Stanisław Staszic stwierdzał, że jeżeli prawodawca chce mieć w społeczeństwach ludzi moralnych, powinien starać się urządzić doskonale rodziny, w których powinno odbywać się wychowanie⁶.

Można stwierdzić, iż polskie piśmiennictwo oświeceniowe obfituje w wypowiedzi dotyczące wzajemnych relacji między rodzicami i dziećmi, także takie, które poddawały krytycznej analizie ich stan i formułowały stosowne postulaty pod adresem rodziców. Ważnym wówczas i aktualnym w kolejnym stuleciu był postulat Ignacego Potockiego, prezesa Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych KEN, iż reformowanie oświaty w państwie należy zacząć od rodziców⁷.

⁴ J. Sobczak, *Warunki i przejawy rozwoju...*, s. 48.

⁵ „Magazyn Warszawski” 1785, t. II, s. 289, za: E. Podgórska, *Zagadnienia pedagogiczne w czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII wieku*, „Studia Pedagogiczne”, t. III, Warszawa 1956, s. 141.

⁶ *Ród ludzki. Poema dydaktyczne* [w:] *Dzieła Stanisława Staszica*, t. IX, Warszawa 1820.

⁷ I. Szybiak, *O rodzicielskich zaletach i wadach w oświeceniowej polskiej publicystyce edukacyjnej* [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2004, s. 36.

Idea macierzyństwa i rola matki znalazła znakomite rozwinięcie w piśmiennictwie pedagogicznym XIX w., w szczególności Jana Henryka Pestalozziego i Fryderyka Wilhelma Froebela. Akcentowali oni siłę miłości macierzyńskiej w wychowaniu i w ogóle znaczenie rodziny dla kształtowania osobowości dziecka. To Pestalozzi postulował potrzebę wychowania matek (jak wcześniej Komeński, a później Herbert Spencer)⁸, a Froebel stał się autorem hasła pedagogicznego XIX wieku: „Nie może na nas spływać znikąd większa radość, wyższe użycie, jak z obcowania z naszymi dziećmi, jak z tego, że żyjemy dla naszych dzieci”⁹.

W XIX-wiecznej polskiej literaturze pedagogicznej, szczególnie w jej pierwszych dekadach, sankcjonowany był jeszcze model rodziny patriarchalnej. Jest ona jeszcze wówczas obecna w twórczości Klementyny z Tańskich Hoffmanowej¹⁰ i Bronisława Ferdynanda Trentowskiego¹¹. Oboje akcentowali rolę miłości macierzyńskiej, uznając cały czas przewodnią rolę męża i ojca w rodzinie.

Dziecko postrzegane w okresie oświecenia przede wszystkim w perspektywie jego przyszłego współudziału w życiu społecznym, obywatelskim, a nawet – ludzkości, w romantyzmie traktowane było już jako samoistna wartość. Od tego czasu zwracano uwagę na bogactwo życia uczuciowego dziecka, potrzebę poznawania jego natury i konieczności liczenia się z nią. Wszyscy polscy filozofowie i pedagodzy połowy XIX w. zgodnie podkreślali doniosłość wychowania rodzinnego. Szczególną cechą ich rozważań na ten temat było akcentowanie emocji, uczuć i roli obopólnej miłości rodziców i dzieci w wychowaniu rodzinnym jako warunku skuteczności w wychowaniu. W inspirowanych ideami romantyzmu pracach Karola Libelta, Edwarda Dembowskiego i Augusta Cieszkowskiego można zauważyć tendencje do przełamywania bezwzględного zwierzchnictwa ojca w rodzinie i przyznania matce większej samodzielności w decydowaniu o sprawach rodziny, a tym samym o sprawach wychowania dzieci¹². Opowiadali się oni zatem za demokratyzacją stosunków wewnątrzrodzinnych. Kobieta – matkę zaczęto postrzegać jako centralną postać w życiu dziecka. Akceptując fakt, iż ojciec winien nadawać kierunek wychowaniu dzieci, jego realne zadania sprowadzano najczęściej do zapewnienia rodzinie bezpieczeństwa materialnego.

Również czołowi twórcy myśli pedagogicznej pozytywizmu w swych pismach podnosili społeczne znaczenie i rangę rodziny, przede wszystkim jako najważniejszej w wychowaniu moralnym i patriotycznym dziecka oraz w jego rozwoju

⁸ J.H. Pestalozzi, *Matka i dziecko* [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, wyboru dokonał i opracował S. Wołoszyn, t. II, Warszawa 1946, s. 48.

⁹ F. Froebel, *O znaczeniu zabawy* [w:] tamże, s. 62.

¹⁰ K. z Tańskich Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*, Warszawa 1819; tejże, *Amelia matką*, t. I–III, Warszawa 1822–1824; tejże, *O powinnościach kobiet*, Warszawa 1849 [w:] tejże, *Dziela*, red. N. Żmichowska, t. IX, Warszawa 1876, s. 407.

¹¹ B.F. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej*, Wrocław 1970, t. II, s. 9.

¹² J. Sobczak, *Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym...*, s. 96–97.

emocjonalnym i społecznym¹³. Zdaniem Aleksandra Świętochowskiego miała ona gwarantować prawa człowieka do własnego rozwoju, zabiegać o wolność sumienia, godność osobistą oraz zapewnić wychowanie w imię najwyższych wartości¹⁴.

Podkreślano jednocześnie, zgodnie z ówczesnymi sugestiami Herberta Spencera, iż dziecko w rodzinie ma stać się szczególnym ośrodkiem świadomym zabiegów wychowawczych opartych na znajomości zasad fizjologii, higieny, psychologii i pedagogiki.

Od drugiej połowy XIX w. widoczna już była potrzeba opracowywania teoretycznych podstaw kierowania rozwojem i wychowaniem dziecka w rodzinie¹⁵. Prace takie zainicjowali w tym okresie m.in. Aleksander Świętochowski, Henryk Wernic, Piotr Chmielowski, Stanisław Karpowicz, Iza Moszczeńska, Aniela Szygówna, Jan Władysław Dawid.

XIX-wieczna kultura polska doby zaborów wypracowała znamieny model domu. Ówczesne teksty literackie, pieśni, szereg wypowiedzi filozoficznych, publicystyka, w tym pedagogiczna, przyniosły bogaty materiał zaświadcający o istnieniu refleksji nad koncepcją domu polskiego w sytuacji zagrożenia bytu narodowego i politycznego¹⁶. Według tej koncepcji dom polski miał przyjąć na siebie funkcje ochronne, utrwać „jestestwo rodzinne” i bronić idei moralnych wspólnoty narodowej¹⁷.

Pedagodzy XIX w., autorzy licznych, szczególnie w II połowie XIX stulecia, poradników oraz publikacji o charakterze pedagogicznym, a także rozległych artykułów w zakresie analizowanej tematyki, publikowanych głównie na stronach pism rodzinnych i kobiecych, głosili wyraźnie sprecyzowaną ideologię¹⁸, którą można nazwać rodzinną. Formułowali wiele poglądów na rodzinę – jej genezę i rolę w społeczeństwie. W ideologii tej geneza rodziny w istocie chrześcijańska, była nadprzyrodzona, boska, a związek małżeński był powołany przede wszystkim do prokreacji, był węzłem nierozzerwalnym, obwarowanym nakazem wierności. Żona winna była mężowi posłuszeństwo, a mąż żonie opiekę. Najważniejszym celem i zadaniem rodziny było wychowanie młodego pokolenia, w którym bardzo dużą rolę odgrywała tradycja. Rodziny zamożne i wykształcone, głównie ziemiańskie, miały dawać przykład swym życiem rodzinom uboższym, powinny je „umoralniać

¹³ Ł. Kabzińska, *Rodzina jako podstawowe środowisko...*, s. 143.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 142, 160.

¹⁶ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1956, t. VII, Łódź 1958, s. 289–329; zob. też B. Jedynak, *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918*, Lublin 1996.

¹⁷ B. Jedynak, *Dom i kobieta w kulturze niewoli* [w:] *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, red. B. Jedynak, Lublin 1990, s. 70–73.

¹⁸ Ideologia: „zespół symboli, mitów, schematów myślowych i struktur językowych, które kształtują komunikację między ludźmi, odzwierciedlając istniejące polityczne i kulturowe hegemonie”, za: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ideologia;3913853.html> (dostęp: 8.12.2018).

i oświecać”. Inne rodziny miały ten wzór naśladować, dostosowując go do własnych warunków życiowych¹⁹.

Ideologia rodzinna odnosiła się też do kwestii narodowej, przede wszystkim w aspekcie przechowywania i przekazywania polskich tradycji, prowadzenia akcji oświatowej wśród ludu i szerzenia kultu bohaterów narodowych. Zasadniczo widziano w rodzinie komórkę społeczną, która przekazuje wartości niezniszczalne, takie jak tradycja narodowa, język i wiara, które traktowano jako ostoję polskości, ochronę jej przed germanizacją i rusyfikacją. Środowisko rodzinne miało służyć przekazywaniu tych wartości, których dziecko nie było w stanie odnaleźć w szkole publicznej.

Zarówno w pismach rodzinnych, jak i codziennych (np. „Gazeta Toruńska”, „Gazeta Grudziądzka”, „Pielgrzym”) szczególnie eksponowano wzorzec i rolę matki Polki – ówczesną konstrukcję wzoru wchłaniającego tradycje kultury dworu szlacheckiego, religii katolickiej i kultury ludowej. Przed matką Polką stawiano zadanie ochrony rodziny przed wynarodowieniem poprzez zachowanie tradycyjnego, polskiego stroju, polskiej obyczajowości i języka. Religijność i więź z Kościołem stanowiły nieodłączny atrybut tego wizerunku²⁰.

Pedagodzy i publicyści drugiej połowy XIX w. swoje wskazania wychowawcze kierowali przede wszystkim do rodzin wykształconych, wywodzących się z bogatszych warstw mieszczaństwa, inteligencji, burżuazji, arystokracji i ziemiaństwa (podobnie było z zaleceniami formułowanymi w zakresie nauczania domowego). Mimo tego faktu, nie rozróżniano specjalnie funkcji wychowawczych, jakie miały spełniać rodziny przynależne do różnych warstw społecznych. Jednak podkreślić należy, że i z tych warstw społecznych, do których zalecenia te były kierowane, nie wszyscy wzorce te przejmowali²¹.

Idee i postulaty nauczania domowego jako integralnej części wychowania rodzinnego

W ideologii rodzinnej XIX w. szczególne miejsce znajdował proces domowej edukacji dzieci²². W analizowanym okresie w ówczesnym piśmiennictwie pedagogicznym zamiennie stosowano pojęcia wychowanie domowe, wychowanie

¹⁹ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych...*, s. 289–329.

²⁰ B. Jedynak, *Dom i kobieta...*

²¹ Zob. M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Bydgoszcz 2011, s. 70–71.

²² Zob. K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), *Nauczanie domowe dzieci polskich od VIII do XX wieku*, Bydgoszcz 2004; K. Jakubiak, G. Karłowska, M. Nawrot, A. Winiarz (red.), *Źródła do nauczania domowego dzieci polskich w XIX i na początku XX wieku z bibliografią adnotowaną pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej*, Bydgoszcz 2005; M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich...*

rodzinne, edukacja domowa, kształcenie domowe czy nauczanie domowe. Różnorodne nazewnictwo dotyczyło jednak tych samych czynności wychowawczych i dydaktycznych, które obejmowały wszystko to, co jest związane z „rodziną i jej wpływem na dzieci”²³. Wychowanie domowe miało więc na celu wszechstronny rozwój dziecka – fizyczny, moralny, estetyczny, intelektualny. Zadaniem rodziców była taka organizacja procesu edukacyjnego, by uwzględnić wszystkie te wskazane dziedziny, zwracając jednocześnie uwagę na wszystkie sfery rozwoju dziecka.

Publicyści pedagogiczni, dzieląc życie dziecka na okresy rozwojowe, wyraźnie wskazywali, w których z nich powinno ono pozostawać na gruncie domu rodzinnego, pod opieką rodziców i domowych wychowawców i nauczycieli. Oczywiście było, że małe dzieci – od narodzin do 3 roku życia, a więc w okresie niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa – pozostawać miały pod opieką rodziców lub najemnych opiekunek – mamek czy piastunek. W drugim okresie, dziś zwanym przedszkolnym, od 2 do 7 roku życia, także zalecano wychowanie domowe, pod opieką rodziców, piastunek lub bon (ewentualnie można było dziecko posłać do ochronki lub ogródka dziecięcego). Kolejny okres – szkolny, do ukończenia przez dziecko 13–14 lat – mógł być realizowany w systemie nauczania domowego, polegającego na tym, że dziecko nie uczęszczało do szkół, a nauki pobierało w domu pod kierunkiem rodziców lub specjalnie zatrudnianych domowych nauczycieli i nauczycielek (guwernerów i guwernantek). Takie domowe nauczanie mogło się przeciągnąć do okresu młodzieńczego (szczególnie w przypadku dziewcząt), czyli do 18–19 roku życia²⁴.

W publicystyce pedagogicznej nauczanie domowe miało zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników²⁵. Ci, którzy opowiadali się przeciwko tej formie kształcenia dziecka, argumentowali, że jest ona dostępna tylko dla rodzin zamożnych, bo opłacenie domowych nauczycieli, podręczników i pomocy niezbędnych do nauki było bardzo kosztowne. Wśród słów krytyki można było usłyszeć takie mówiące o niewłaściwej organizacji nauczania, źle dobranych programach, niesystematyczności w nauce (wynikającej np. ze specyfiki życia rodzinnego, wyjazdów, podróży, świąt). Często krytykowano nauczycieli i nauczycielki domowe – ich niewłaściwe wykształcenie, przygotowanie, złą metodykę, brak powołania i „talentu pedagogicznego”. Zwracano uwagę na brak porozumienia rodziców i nauczycieli co

²³ E. Haufe, *Dziecko i rodzina. Wskazówki kształcenia domowego dla matek*, Warszawa 1892, s. 15.

²⁴ *Rzut oka na rozwój umysłowy dziecka* [w:] A. Szcówna, *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem do potrzeb szkoły elementarnej*, Warszawa 1917, s. 26–34; *Okresy wychowawcze* [w]: ks. J.T. Peche, *Pedagogika. Podręcznik szkolny w zakresie kształcenia średniego, opracowany podług najnowszych wskazań wychowawczych*, Warszawa 1918, s. 14.

²⁵ Zob. P. Chmielowski, *Dom i szkoła*, „Opiekun Domowy” 1872, nr 21 [w:] *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, oprac. R. Wroczyński, Wrocław 1958, s. 123–128; *O wpływie wychowawczym kółka rodzinnego i stosunku domu do szkoły*, „Przegląd Pedagogiczny” 1883, nr 6, s. 168; *Wychowanie domowe a publiczne* [w:] W. Kosiński, *Pedagogika. Podręcznik dla wychowawców i nauczycieli*, Poznań–Warszawa b.r.w., s. 85.

do kierunku wychowania i kształcenia dziecka. Uczniowie „prywatyści” w opinii części publicystów mieli problemy w kontaktach społecznych, a na skutek przesadnej indywidualizacji i wychowania „cieplarnianego” bywali mało samodzielni, egoistyczni i zarozumiali. Generalnie pozostawianie dziecka w wieku szkolnym (szczególnie chłopca) pod opieką i skrzydłami rodziców, bliskich i domowych nauczycieli miało utrudniać mu podejmowanie wyzwań, pokonywanie życiowych trudów, stawianie czoła wyzwaniom realnego świata.

Obok głosów krytyki wiele było także i tych opowiadających się za domowym wychowaniem i nauczaniem. „Tylko w domu rodziców, tylko w ziemskim raju może się udać dobre wychowanie dzieci. Młodzian może otrzymać w domu rodzicielskim nie tylko wychowanie, ale i oświatę i naukę”²⁶ – pisał Bronisław Trentowski w połowie XIX w. W okresie zaborów szkolnictwo było całkowicie zależne od władz zaborczych, organizacja nauczania wyraźnie określona była przez przepisy i rozporządzenia rządowe²⁷. Szkoła była skutecznym narzędziem wynaradawiania młodego pokolenia, germanizowała i rusyfikowała. Nauka w domu zaś pozwalała na swobodny dobór przedmiotów nauczania, układania planów nauki, uwzględniania w nich przedmiotów narodowych, w tym polskiego języka, literatury, historii i geografii ojczystej. Nauka domowa pozwalała także na swobodny rozkład dnia nauki, wybór metod i środków nauczania, pomocy i podręczników. Rodzice lub nauczyciele domowi mogli z łatwością wprowadzać w życie nowe rozwiązania dydaktyczne, stosować się do wskazówek publicystów pedagogicznych, iść z duchem postępu nauk pedagogicznych i metodyki nauczania. Naukę domową można było dostosować do poziomu umysłowego, zdolności i zainteresowań każdego z uczniów, czyli stosować zasadę indywidualizmu w nauczaniu, która w nauczaniu szkolnym była znacznie trudniejsza w realizacji²⁸.

W XIX i na początku XX w. pedagodzy polscy często i chętnie pisywali na temat roli rodziców w organizacji wychowania domowego i nauki domowej dzieci²⁹. „Matka i ojciec powinni być najpierwszymi i najlepszymi wychowawcami dzieci”³⁰ – twierdzili publicyści pedagogiczni przez cały analizowany okres, postulując konieczność zaangażowania się obojga rodziców w edukację dzieci. W każdym niemal dziele pedagogicznym przypominano rodzicom, że głównym ich zadaniem życiowym jest dobrze wychować dzieci, zaś samo wychowanie zaczynać się powinno już

²⁶ *Wypisy z pedagogiki wydanej przez B.T.*, Warszawa 1846, s. 4.

²⁷ Patrz np. J. Miąso, *Reformy oświatowe w Prusach, Austrii i Rosji i ich wpływ na szkolnictwo polskie w II połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1995, nr 3(157), s. 123–139.

²⁸ Por. M. Nawrot-Borowska, *Dom czy szkoła?: wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2013, nr 4, s. 29–53.

²⁹ Zob.: M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe dzieci...*, s. 283–310.

³⁰ *Dom rodzicielski* [w:] B. Filiński, *Park doktora Jordana i kilka uwag o wychowaniu*, Kraków 1891, s. 37.

z chwilą przyjścia dziecka na świat i należało je prowadzić nie dorywczo, lecz systematycznie, ustawiczną pracą z dzieckiem, ze znajomością jego natury i potrzeb³¹. Rodzice powinni więc troszczyć się o wychowanie fizyczne dziecka – zapewnić mu odpowiednią pielęgnację i opiekę, odpowiednio odżywiać, dbać o zdrowie, hartować, kształtować odporność. Postulowano, iż każda dobra matka powinna znać podstawowe zasady dotyczące anatomii i fizjologii dziecka, jego rozwoju fizycznego i umysłowego, powinna potrafić uchronić dziecko przed chorobami, a także znać zasady leczenia i opieki nad chorymi dziećmi. W zakresie wychowania moralnego sugerowano, by rodzice, wychowując dziecko, sami postępowali moralnie, gdyż, jak uświadamiano, dziecko uczy się przez naśladownictwo otoczenia, najbliżsi zaś, szczególnie rodzice, powinni być dla niego wzorami postępowania. Uczenie zasad moralnych, odróżnianie dobra od zła, kształtowanie w dziecku cnót, spełnianie dobrych uczynków, wpajanie uczciwości, sprawiedliwości, skłonności do pomocy potrzebującym, pracowitości, szacunku dla pracy innych itp. było naczelnym zadaniem rodziców i skutkowało miało w ukształtowaniu moralnego charakteru dziecka. Wiązało się to z wychowaniem religijnym, w ramach którego szczególnie matka miała wychowywać dziecko w bojaźni bożej, ucząc zasad i prawd boskich, życia zgodnego z zasadami religii³². Sporo miejsca poświęcono specyfice wychowania patriotycznego, wpajaniu dziecku tradycji, kultury polskiej, trosce o czystość języka ojczystego, naukę przedmiotów narodowych³³. Równie więc istotne było kształcenie intelektualne, którego rodzice świadomie mieli dawać podstawy już od narodzin potomka, natomiast na poziomie elementarnym niejednokrotnie podejmowali się nauczania osobiście, stając się pierwszymi nauczycielami dziecka³⁴.

Racjonalne wychowanie dziecka nie było, jak pisali publicyści, zadaniem łatwym i wymagało nie tylko intuicji, instynktu rodzicielskiego czy zdrowego rozsądku, ale specjalnego przygotowywania. Twierdzono, iż wychowanie dziecka to „praca podwójna, bo i nad dzieckiem, i nad sobą. Wymaga ono wiedzy, wielu umiejętności, taktu i panowania nad samym sobą”³⁵. Rodzice (najlepiej oboje, choć dużo częściej zwracano się do matek) mieli systematycznie przygotowywać

³¹ Zob. np. O. Hewelke, *Z zadań wychowawczych*, „Tygodnik Ilustrowany” 1902, nr 20, s. 392; B. Żychliński, *O dobrym wychowaniu dzieci. Słowo do matek*, Poznań 1909, s. 25–50.

³² A. Szarkowska, *Wychowanie religijne w rodzinie polskiej w okresie zaborów*, „Kultura i Edukacja” 2003, nr 3/4.

³³ A. Ładyżyński, *Wpływ rodziny na kształtowanie się postaw religijnych i patriotycznych dzieci i młodzieży szlacheckiej w dobie zaborów 1772–1914* [w:] *Studia z dziejów oświaty i myśli pedagogicznej XIX i XX wieku*, red. J. Szblicka-Żak, Wrocław 1998.

³⁴ Zob. np. K. Brodziński, *Wpływ rodziców na wychowanie dziecka*, „Warta” 1874, nr 22, s. 203–204; *Z dziedziny wychowania*, „Dziennik Literacki” 1875, nr 2, s. 25–27; *Geniusz rodziny. Podarunek Luizy Otto dla dziewcz i niewiast. Matka*, „Kłosy” 1870, nr 280, s. 301–302.

³⁵ J. Papłoński, *Zasady wychowania domowego. Odczyt publiczny Dyrektora Warszawskiego Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych*, Warszawa 1871, s. 4; *O obowiązku rodziców dobrego wychowania dzieci* [w:] F. Cozel, *Rodzina chrześcijańska*, Kraków 1908, s. 169–193.

się do swej odpowiedzialnej roli poprzez samokształcenie. Licznie publikowane w II połowie XIX i na początku XX w. poradniki i podręczniki pedagogiczne, wychowawcze, higieniczne pozwalały rodzicom poznać właściwości rozwoju dziecka, zrozumieć specyfikę i wagę poszczególnych dziedzin wychowania, metody i środki wychowawcze. Uczyły, w jaki sposób racjonalnie uczyć dzieci, jak je zabawić, czym zająć w wolnym czasie³⁶. Kiedy rodzice organizowali naukę domową pod kierunkiem zatrudnionych do tego celu domowych nauczycieli, w wielu artykułach podkreślano konieczność zaangażowania w organizację edukacji domowej dzieci, wskazywano na potrzebę dobrego kontaktu z nauczycielami domowymi, stwarzanie odpowiedniej atmosfery domowej i warunków do nauki³⁷. Publicyści radzili także rodzicom, jakich elementarzy używać do nauczania początkowego czytania i pisania, jakie książki czytywać i podsuwać do samodzielnej lektury dzieciom na poszczególnych etapach domowego kształcenia, jak racjonalnie wybierać książki, na co zwracać uwagę przy ich zakupie. Podkreślano walory wychowawcze i kształcące klechd, legend, powiastek historycznych, ludowych, wierszyków, bajeczek, a także prasy dla dzieci³⁸.

Publikacje dla rodziców miały na celu ułatwić im organizację i realizację wychowania i nauki domowej dziecka, gdyż, jak pisano jeszcze w 1900 r. na łamach poczytnego „Tygodnika Ilustrowanego”: „Każdy, kto się praktycznie kwestią wychowania zajmuje, spotyka trudności, nad których rozwiązaniem się mozoli, waha się, chciałby zrobić najlepiej, a trudno mu z ogólnych zasad wyciągnąć praktyczny środek, który by w danym wypadku zastosować można”³⁹. Zalecano więc wykorzystywać specjalistyczne publikacje i podręczniki, często o charakterze poradnikowym i metodycznym. Pozycji tych wraz z minionymi dekadami XIX w. przybywało. Były to zarówno teksty autorów rodzimych, jak i zachodnich, często dostosowane do warunków polskich. Istotną w I połowie XIX w. pozycją zawierającą swoiste kompendium wiedzy o wychowaniu dziecka była praca Jędrzeja Śniadeckiego *O fizycznym wychowaniu dzieci*⁴⁰ (opublikowana po raz pierwszy na łamach „Dziennika Wileńskiego” w 1805 r.). Przeniósł on punkt ciężkości w edukacji dziecka z kształcenia intelektualnego na fizyczne, postulując równomierne rozwijanie wszystkich sfer rozwoju dziecka i podkreślając ścisłą współzależność

³⁶ Zob. M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Praktyczne przewodniki wychowania. Problematyka poradników wychowawczych dla rodziców z lat 1900–1989*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, nr 2/ XVIII (materiały w druku).

³⁷ Zob. np. M. Ilnicka, *Dziecko i rodzina*, „Bluszcz” 1892, nr 48, s. 380; *Stosunek rodziców i nauczycieli prywatnych*, „Przegląd Pedagogiczny” 1891, nr 21, s. 267–268; *O wpływie wychowawczym kółka rodzinnego i stosunku domu do szkoły*, „Przegląd Pedagogiczny” 1883, nr 6, s. 171–172; F. Eger, *Słowno o obowiązku rodziców i nauczycielek w prowadzeniu dzieci*, „Kronika Rodzinna” 1874, nr 13, s. 206.

³⁸ Zob. M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe dzieci...*, s. 220–237.

³⁹ A.W., *Słowno w kwestii palącej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1900, nr 32, s. 620.

⁴⁰ Zob. J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wilno 1857.

między rozwojem fizycznym i umysłowym⁴¹. W połowie XIX w. jednymi z najbardziej cenionych publikacji traktujących o wychowaniu dzieci były *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży* autorstwa Bronisława Trentowskiego⁴² (Poznań 1842) i *Pedagogika, czyli nauka wychowania* pióra Teodozego Sierocińskiego (Warszawa 1846, oparta w części na *Chowannie*)⁴³, a także dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej dotyczące wychowania dziewcząt (np. *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki przez dobrą Polkę*, Warszawa 1819, *Amelia matką*, Warszawa 1824)⁴⁴. W Galicji na uwagę zasługuje dzieło Władysława Seredyńskiego *Pedagogika polska w zarysie* (Lwów 1868)⁴⁵. Od lat 60. XIX w. pedagogicznych publikacji poradnikowych powstawało coraz więcej, a szczególne zasługi na tym polu odniósł August Adam Jeske, który w latach 70. XIX w. opracował cykl publikacji wydawanych w Warszawie nakładem Stanisława Arcta pod ogólnym tytułem *Systematyczny kurs nauk*. Kurs ten przeznaczony był do pomocy w wychowaniu domowym dzieci od lat 3 do 15. Tworząc podręczniki, Jeske porównywał, zestawiał i wykorzystywał prace najwybitniejszych publicystów pedagogicznych polskich i zagranicznych (Piramowicza, Popławskiego, Bielińskiego, Kamińskiego, Kopczyńskiego, Prokopowicza, Wolskiego, Chojnackiego, Dziekońskiego, Trentowskiego, Sierocińskiego, Łukaszevicza, Estkowskiego, Seredyńskiego i innych). Cały plan kursu rozłożony został na trzy części: przedelementarny, elementarny niższy i elementarny wyższy. Podręczniki te miały służyć jako podstawa do organizacji nauczania domowego polskim dzieciom w sposób planowy i systematyczny, zgodnie z zasadami ówczesnej pedagogiki⁴⁶.

⁴¹ Zob. E. Fryckowski, *Jędrzej Śniadecki – wybitny myśliciel polskiego Oświecenia*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy” 1993, „Studia z Nauk Społecznych”, z. 10; B. Hutnik, S. Podobiński, *Idee, słowa, czyny: o Jędrzeja Śniadeckiego poglądach na temat kształtowania ludzkiego fizys*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 1999–2000–2001, nr 8–9–10.

⁴² Zob. np. *Chowanna (Myśli wybrane)*, komentarz, wybór i opracowanie W. Andrukowicz, przedmową opatrzył L. Witkowski, posłowie S. Sztobryn, Kraków 2010.

⁴³ Zob. też *Pamiętka po dobrym ojcu, z rękopisa bezimiennego przerobiona, pomnożona i wydana przez Teodozego Sierocińskiego, profesora Szkoły Wojewódzkiej Zamoyskiej*, Warszawa 1825; T. Sierociński, *Ojcowska rada dla mojej córki, dzieło młodzieży żeńskiej poświęcone*, Warszawa 1848.

⁴⁴ Zob. np. J.E. Dąbrowska, *Klementyna*, Białystok 2008; K. z Tańskich Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki...*; po sukcesie *Pamiętki* Tańska przygotowała kolejne dzieła z zakresu wychowania kobiet, które jednak nie cieszyły się już tak dużą popularnością, patrz np. *Amelia matką. Dzieło za dalszy ciąg „Pamiętki po dobrej matce” służyć mogące*, Warszawa 1822–1824, t. I–III; teźże, *Listy o wychowaniu kobiet*, Wrocław 1833; teźże, *O powinnościach kobiet*, przez autorkę Karoliny, Warszawa 1849, t. I–III.

⁴⁵ Zob. W. Szulakiewicz, *Władysław Seredyński. Studium z dziejów pedagogiki galicyjskiej*, Seria „Galicja i jej dziedzictwo”, t. VII, Rzeszów 1995.

⁴⁶ Por. M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe dzieci...*, s. 215–216; zob. J. Chmielewski, *Adam August Jeske*, „Szkoła” 1876, nr 50, s. 539–540; P., *Systematyczny kurs nauk przeznaczony do pomocy w wychowaniu domowym dla dzieci od lat 3 do 15. Ułożył August Jeske*, Warszawa 1873–1874, „Biblioteka Warszawska” 1874, t. I, s. 147–152.

Warto tutaj wskazać także publikacje Henryka Wernica, który w swej twórczości pedagogicznej najwięcej miejsca poświęcił wychowaniu i nauczaniu domowemu, szczególnie początkowemu, pisząc wiele poradników dla rodziców, opiekunów, wychowawców i nauczycieli domowych, a także wiele pozycji o charakterze podręcznikowym dla uczniów uczących się w domu (głównie także z zakresu nauki początkowej czy nauki o rzeczach)⁴⁷. Był także autorem kilku opowiadań i bajeczek dla dzieci. Wiele artykułów jego autorstwa ukazało się na łamach poczytnych czasopism pedagogicznych, kobiecych i rodzinnych, m.in. „Opiekuna Domowego”, „Przeglądu Pedagogicznego”, „Kroniki Rodzinnej”, „Bluszczu”, „Wieczorów Rodzinnych”, „Przyjaciela Dzieci”⁴⁸.

Charakteryzując idee wychowania i nauczania domowego, nie można pominąć poglądów Anieli Szycówny, przedstawicielki polskiej pedagogii – nauki o dziecku, prowadzącej badania i publikującej w duchu pedagogiki eksperymentalnej⁴⁹, „nowego wychowania”, założycielki Towarzystwa do Badań nad Dziećmi (1907 r.). W swych licznych pracach naukowych, także o charakterze metodycznym i poradnikowym, postulowała konieczność poznania dziecka, rozumienia jego faz rozwojowych, zwrócenia uwagi na jego indywidualne potrzeby i zainteresowania. Książka *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców* (1895) oraz inne prace mające pomóc rodzicom i nauczycielom w początkowej, elementarnej nauce dziecka miały na celu ujednolicenie programów oraz udoskonalenie metodyki nauczania domowego⁵⁰.

Warto zwrócić także uwagę na publicystykę Izabeli Moszczeńskiej, autorki i tłumaczki licznych prac o charakterze pedagogicznym⁵¹, a także artykułów i rozpraw

⁴⁷ Wybrane prace H. Wernica: *Przewodnik wychowania*, Warszawa 1868; *Nauka o rzeczach*, Warszawa 1874, *Wychowanie dziecka włącznie do lat 6*, Warszawa–Lublin 1881; *Metodyczna gramatyka języka polskiego wraz ze stylistyką*, Lublin 1881; *Pogadanki o życiu. Popularny wykład nauki obyczajowej*, Warszawa 1882; *Pierwszy rok nauki systematycznej dla nauczycieli i wychowawców*, Warszawa 1883, *Praktyczny przewodnik wychowania*, Warszawa 1891; *Myśli o wychowaniu i nauczaniu*, Warszawa 1895; *Historia powszechna, opowiedziana i zaopatrzona pytaniami*, Warszawa 1897; *Co i jak robią rzemieślnicy*, Warszawa 1898; *Co opowiadać dzieciom do lat siedmiu. Powiastki*, Warszawa 1900.

⁴⁸ Patrz np. F. Łagowski, *Dwudziestopięciolecie pracy literacko-pedagogicznej Henryka Wernica*, „Bluszcz” 1894, nr 5, s. 33–34; *Twórczość pedagogiczna Henryka Wernica* [w:] *Pedagogika pozytywizmu...*, s. LIX–LXI.

⁴⁹ A. Szycówna, *Rozwój pojęciowy dziecka w okresie 6–12 lat*, Warszawa 1899; tejsze, *O zadaniach i metodach psychologii dziecka*, Lwów 1901; tejsze, *Jak badać umysł dziecka*, Warszawa 1904.

⁵⁰ A. Szycówna, *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Warszawa 1895; tejsze, *Czytanki stopniowane dla dzieci uczących naukę systematyczną*, Warszawa 1906; tejsze, *Gramatyka polska dla dzieci uczących się uczyć systematycznie*, Warszawa 1909; zob. też W. Leżańska, *Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w pedagogice Anieli Szycówny (1869–1921)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1–2; S. Michalski, *Działalność pedagogiczna Anieli Szycówny*, Warszawa 1968.

⁵¹ Przetłumaczyła m.in. wspomnianą we wstępie pracę Ellen Key, *Stulecie dziecka* oraz inne publikacje z zakresu psychologii dziecka i pedagogii; zob. np. E. Key, *Stulecie dziecka*, przeł.

publikowanych w wielu czasopismach, w tym w „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Kurierze Warszawskim” czy „Nowych Torach”⁵². W obszarze wychowania rodzinnego szczególnie często wypowiadała się na temat roli rodziców w wychowaniu moralnym i seksualnym⁵³. Jako jedna z pierwszych publicystek otwarcie domagała się uświadamiania dzieci i młodzieży w zakresie kwestii płciowej, pochodzenia człowieka i przygotowania do dorosłego życia. Postulowała świadome, szczerze, zgodne z prawdą biologiczną zapoznanie dzieci z zagadnieniami seksualności, stosownie do ich wieku i poziomu rozwoju. W publikowanych pracach radziła rodzicom, jak powinni wychowywać dzieci w sferze cielesności, nie pomijając jednak kwestii etycznych i moralnych.

Często poruszany przez publicystów pedagogicznych analizowanego okresu tematem były najemne siły pedagogiczne – osoby, które zamożni rodzice zatrudniali do pomocy w opiece, wychowaniu i kształceniu dziecka⁵⁴. Odgrywały one znaczącą rolę w jego rozwoju i edukacji, uzupełniając pieczę rodzicielską, a czasami zastępując ją niemal całkowicie. Były to więc postacie niezwykle ważne w życiu nie tylko dziecka, ale i całej rodziny. Osoby zatrudniane do pielęgnacji, opieki i kształcenia zamieszkiwały zwykle w domu rodzinnym podopiecznego, stając się jednymi z domowników. Relacje domowe i rodzinne bywały różne, zatrudniani wychowawcy i nauczyciele musieli się odnaleźć w nowych warunkach, zaś wszyscy członkowie kółka rodzinnego musieli znaleźć sposób na bezkonfliktowe współżycie pod jednym dachem i wzajemną akceptację, nie zapominając o zależności pracodawca – pracownik. By współżycie przebiegało prawidłowo, a co więcej – przyniosło pożądane efekty wychowawcze, sporo miejsca w podręcznikach i poradnikach wychowawczych czy tekstach prasowych poświęcano najemnym siłom pedagogicznym. Często

I. Moszczeńska, Warszawa 1904; J. Sully, *Dusza dziecka*, przeł. I. Moszczeńska, Warszawa 1901; zob. też np. tejże, *Dla rodziców rady i wskazówki przy wychowaniu dzieci*, Warszawa 1903; tejże, *Reformy w wychowaniu moralnym*, Warszawa 1903; tejże, *Dobre i złe wychowanie dzieci w przykładach*, Warszawa 1904; tejże, *Pogadanki moralne*, Warszawa 1908.

⁵² Zob. A. Siwiec, *Publicystyka społeczna Izabeli Moszczeńskiej*, Szczecin 2017; I. Pogracka-Michalak, *Twórczość publicystyczna Izabeli Moszczeńskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2013, nr 2(20).

⁵³ I. Moszczeńska, *Czego nie wiemy o naszych synach. Fakta i cyfry i dla użytku rodziców*, Warszawa 1904; tejże, *Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych. Wskazówki dla matek*, Warszawa 1904; tejże, *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, Warszawa 1904; tejże, *Zdradne sieci. Przestroga dla dziewcząt*, Warszawa 1912; zob. też M. Babik, *Edukacja seksualna małych dzieci w koncepcji Izabeli Moszczeńskiej*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2016, nr 1(39); M. Nawrot-Borowska, *Sprawy tajemne i nieczyste. Rola rodziny w wychowaniu seksualnym dzieci w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle poradników. Zarys problematyki*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, nr 1 (t. VII).

⁵⁴ M. Nawrot-Borowska, *Najemni wychowawcy domowi dzieci polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku [w:] O wychowawcach i wychowaniu: perspektywa myślenia pedagogicznego*, red. E. Kubiak-Szymborska, Bydgoszcz 2010.

pisano, w jaki sposób właściwie dobierać mamki⁵⁵ (zatrudniane do karmienia piersią niemowląt, których zadaniem było, obok karmienia dzieci, całodobowa opieka nad nimi i troska o właściwy rozwój, głównie fizyczny), piastunki⁵⁶ (nianie, zatrudniane zwykle do dzieci zaczynających samodzielnie chodzić, których obowiązkiem był całodobowy dozór nad dziećmi, karmienie, przewijanie, wyprowadzanie na spacer, pielęgnacja, kształcenie przy okazji zabawy oraz wychowanie), bony⁵⁷ (zatrudniane do dzieci 3–7-letnich, głównie cudzoziemki, których zadaniem naczelnym była nauka języków obcych, organizowanie dziecku czasu, zabaw, dozór i wychowanie) czy nauczycieli i nauczycielki domowe⁵⁸ (angażowani do kształcenia na poziomie elementarnym, w zakresie początkowych klas szkoły średniej, przygotowujący do podjęcia nauki w gimnazjach czy na pensjach), metrów (zatrudnianych na godziny do nauki talentów – śpiewu, tańca, gry na instrumentach, rysunku czy malarstwa) oraz korepetytorów⁵⁹ (mających za zadanie pomóc dziecku uczącemu się w szkole w odrabianiu lekcji, przygotowywaniu się do zajęć szkolnych, uzupełnianiu zaległości w nauce). Sugerowano, by były to osoby zdrowe, moralne, oczywiście odpowiednio wykształcone i posiadające tzw. takt i „talent pedagogiczny”. Określano zakres obowiązków i powinności, które należały do danej profesji. Istotną kwestią było podpisanie stosownej umowy z najemną opiekunką czy nauczycielem, ustalenie kierunku wychowawczego, w przypadku dzieci uczących się systematycznie

⁵⁵ M. Nawrot-Borowska, *Mamki – najemne karmicielki w świetle literatury poradnikowej z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2014, t. XXXI.

⁵⁶ M. Nawrot-Borowska, *Wzorzec idealnej piastunki, niani, opiekunki dziecięcej w świetle poradników polskich z II połowy XIX i początku XX wieku* [w:] *Kądział – kołyska – łóżko: atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegiełka, Bydgoszcz 2017; też: *Postulowana i rzeczywista rola mamek i nianiek w opiece nad dzieckiem w rodzinach polskich w latach 1850–1914* [w:] *Virginibus puerisque*, t. II: *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII–XX wieku*, red. E. Kula, M. Pękowska, Kielce 2012.

⁵⁷ W. Leżańska, *Bony i freblanki w polskim systemie wychowania domowego* [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich...*; M. Nawrot-Borowska, *Bony w wychowaniu domowym dzieci polskich w latach 1850–1914*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2005/2006, 1–2(21–22).

⁵⁸ Zob. np. Z. Chyra, *Nauczyciele prywatni (1764–1807)* [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, red. J. Leskiewiczowa, t. VI, Warszawa 1974; R. Bednarz-Grzybek, *Nauczyciel w polskiej myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku (wybrane aspekty)* [w:] *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania. Uczeń – szkoła – nauczyciel*, red. K. Dormus, R. Ślęczka, Kraków 2012; G. Karłowska, M. Nawrot, *Charakterystyka zbiorowości nauczycieli domowych w Królestwie Polskim w świetle literatury wspomnieniowej i pamiętnikarstwa*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika XXIII. Historia wychowania” 2004; J. Zacharska, *Nauczycielka w literaturze przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2000; W. Leżańska, *Pozytywistyczny wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w pedagogice Adolfa Dygasińskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2014, LVII 3–4(225–226); M. Nawrot-Borowska, *Nauczyciel domowy na ziemiach polskich w latach 1850–1914* [w:] *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania...*

⁵⁹ M. Nawrot-Borowska, *Korepetytor w nauczaniu domowym na ziemiach polskich doby zaborów*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2010, nr 25.

wypracowanie programu i ustalenie metod nauczania. Radzono, w jaki sposób rodzice powinni traktować opiekunki, wychowawców i nauczycieli dzieci, jak wysoką pensję im wypłacać.

Kiedy dziecko weszło w wiek szkolny i pobierało naukę w domu, w publikacjach pedagogicznych postulowano ujednolicenie programów nauczania domowego, krytykując jednocześnie chaos organizacyjny w tym aspekcie. Publikowano przykładowe programy nauczania – kursy dla poszczególnych szczebli domowej edukacji, wskazując, jakie przedmioty powinien uwzględniać wszechstronny program nauczania. Podawano konkretne plany dnia nauki i tygodnia z podkreśleniem, w jakich godzinach uczyć jakich przedmiotów, jak długo powinny trwać zajęcia i ile czasu poświęcać na rekreację. Niezbędne, jak sugerowali publicyści pedagogiczni, było racjonalne rozłożenie czasu nauki, tak by odpowiednią ilość czasu dziecko spędzało nad książkami, a odpowiednią na rozrywkę, zabawach i grach na powietrzu, a także na kontakcie z rodzeństwem i pozostałymi członkami rodziny. Postulowano, by pozostawić dziecku czas na rozmowy z bliskimi, słuchanie opowieści dziadków, wspólną lekturę, by włączać dziecko w przygotowywanie rodzinnych uroczystości, świąt, gdyż wszystko to miało także znaczenie wychowawcze, pozwalało w sposób naturalny przejmować rodziną i polską tradycję i kulturę⁶⁰.

Wśród postulatów dotyczących programów edukacji domowej szczególną uwagę zwracano na kwestię języków obcych i przedmiotów narodowych. Krytykowano powszechnie panującą w możliwych polskich rodzinach modę na cudzoziemszczyznę, nauczanie już 3–4-letnich dzieci kilku języków obcych jednocześnie, postulując nacisk na nauczanie takich przedmiotów, jak literatura polska, historia i geografia ojczysta. Miało to dać gwarancję podstaw edukacji patriotycznej i chronić młode pokolenie przed wynarodowieniem. W przypadku zatrudniania bon, nauczycieli i nauczycielek domowych szczególnie podkreślano szkodliwość sprowadzania cudzoziemek, które bardzo chętnie zatrudniano do nauki języków obcych, szczególnie Francuzek, Niemek, Angielek czy Włoszek. Nie tylko krytykowano ich słabe wykształcenie i brak przygotowania pedagogicznego, ale właśnie wynaradawianie dzieci. W ich miejsce postulowano wybór dobrze wykształconych, znających języki nauczycielek Polek⁶¹.

⁶⁰ Zob. np. *Metodyczny kurs nauk*, „Przegląd Pedagogiczny” 1890, nr 13, s. 218–219; *Plan nauki* [w:] A. Szycówna, *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Warszawa 1895, s. 53–60; *Wzory planów* [w:] tamże, s. 61–66; *Program nauczania* [w:] A. Szycówna, *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem dla potrzeb szkoły elementarnej*, Warszawa 1917, s. 15–23.

⁶¹ Tak pisał w 1901 r. o panującej ciągle modzie na cudzoziemszczyznę autor podpisujący się pseudonimem Znicz: „pocziwe polskie nianie i piastunki zostały oddalone od kolebek dzieci, gdyż sprowadza się bony wprost z Paryża, z akcentem paryskim, bo to dziś modne! A moda to potęga wszechwładna, któżby śmiał jej uchybić?!” Znicz, *Rodzina. Nianiusia i bona*, „Biesiada Literacka” 1901, nr 40, s. 277; zob. też np. *O skażeniu języka. Zapiski literackie*, „Dziennik Literacki” 1860, nr 103, s. 1; *Język francuski*, „Ruch Literacki” 1875, nr 43, s. 1; M. Ilnicka, *Pamięć*, „Bluszcz” 1877, nr 48, s. 378; J. Karłowicz, *O potrzebie reformy w nauczaniu języków obcych*, „Prawda” 1881, nr 3,

W publicystyce pedagogicznej często podejmowanym tematem było wychowanie i kształcenie domowe dziewcząt⁶². Już od początku wieku XIX pojawiały się głosy mówiące o tym, iż tradycyjne wychowanie dziewcząt w domu coraz mniej odpowiadało warunkom społecznym współczesności. Zaczęto dostrzegać wady i niedostatki w wychowaniu i wykształceniu panien, choć system ich edukacji w swym zasadniczym kształcie utrzymał się do początku wieku XX. Jednakże od połowy XIX w., wobec dokonujących się zmian we wszystkich niemal dziedzinach życia, kobieta musiała często przekraczać próg życia domowego, więc również jej edukacja, także domowa, ulec musiała zmianie, tak by przygotować ją do nowych zadań. Na skutek rozwoju ruchu emancypacyjnego, hasła pozytywizmu zaczęto odchodzić od założeń Klementyny z Tańskich-Hoffmanowej piszącej: „Być żoną i matką przeznaczeniem jest kobiety, na to stworzona i cel wszystkich nauk, napomnień, całego wychowania jest ten: żeby potrafiła uszczęśliwić małżonka i dobrze wychować dzieci”⁶³. By kobieta ówczesna zmuszona sytuacją losową lub dobrowolnie podejmująca decyzję o poświęceniu się pracy zawodowej mogła podołać zadaniom, jakie stawiało przed nią życie, powinna odebrać wychowanie, które winno godzić równoczesne przygotowanie się do samodzielnej pracy wytwórczej, zarobkowej i do życia oddanego rodzinie. Dotychczasowy jednak system edukacji domowej mający głównie na względzie powierzchowne wykształcenie umysłu, znajomość języków i talenty służące głównie sukcesom salonowym i korzystnemu zamążpójściu nie spełniał wymogów rynku pracy. Postulowano, by „zerwać z przekonaniem, że język francuski z paryskim akcentem, bębnienie palcami po fortepianie i powierzchowna znajomość różnych źle zszytych wiadomości stanowią o wykształceniu kobiety”⁶⁴. Główne zalecenia sprowadzały się do zmian w programach kształcenia, także domowego. Wysuwano coraz to nowe projekty kształcenia dziewcząt w domu, na pensjach i żądano zrównania programów kształcenia przeznaczonych dla chłopców i dziewcząt. Publicyści II połowy XIX w. opowiadali się już nie tylko za koniecznością kształcenia się kobiet w różnych dziedzinach wiedzy, za koniecznością doksztalcenia czy samokształcenia, ale przede wszystkim właściwego przygotowania kobiet do pracy zawodowej⁶⁵.

s. 29–30; Młoda Nauczycielka, *Francuzo-muzykomania*, „Przegląd Pedagogiczny” 1888, nr 10, s. 117; A. Dygasiński, *Jak się uczyć i jak uczyć innych*, Warszawa 1889, s. 63–64.

⁶² Zob. M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe dzieci...*, s. 313–412; M. Stawiak-Ososińska, *Wychowanie domowe dziewcząt w świetle poglądów publicystów pierwszej połowy XIX wieku w Królestwie Polskim (rola i zadania matki w domowym wychowaniu córek)*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne” 2003, nr 14; A. Żarnowska, A. Szwarc, *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 1995 (t. I, cz. I i II, t. II, cz. I i II), Warszawa 1995.

⁶³ K. z Tańskich-Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki...*, s. 185.

⁶⁴ A. Dygasiński, *Jak się uczyć...*, s. 173.

⁶⁵ Po powstaniu styczniowym wobec zmieniających się warunków społecznych i politycznych sprawa kształcenia kobiet stała się szczególnie istotną i palącą kwestią, co oczywiście znalazło swe odzwierciedlenie w ruchu wydawniczym, zob. np. N. Żmichowska, *Pogadanki pedagogiczne*, Warszawa

Podsumowanie

W XIX w. rodzina polska miała głównie charakter nuklearny, rzadziej wielopokoleniowy (głównie w rodzinach szlacheckich) i była grupą społeczną patriarchalną. Gdy w ostatnich dekadach XIX w., dzięki industrializacji, urbanizacji i modernizacji społecznej – procesom dokonującym się z wolna na ziemiach polskich i utracie cech jednostek gospodarczo-wytwórczych i zarobkowych, rodziny ówczesne były poddawane tendencjom demokratyzacyjnym, a erozji podlegał dotychczasowy – oświeceniowy model autorytarny rodziny i widoczne było nasilenie dążeń emancypacyjnych kobiet.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia, należy stwierdzić, iż przez cały omawiany okres rodzina była uznawana za podstawową komórkę społeczną, w której realizować się miał proces wychowania młodego pokolenia. W polskiej myśli pedagogicznej, kształtującej się pod wpływem publikacji zachodnich autorów, rodzina wyraźnie ewoluowała od tradycyjnego, patriarchalnego modelu, ku emancypowaniu się stosunków rodzinnych, zwróceniu uwagi na pozycję dziecka w rodzinie i nadaniu szczególnej estymy kobiecie, matce. W warunkach zaborów z wychowaniem na łonie rodziny wiązano przyszłość narodu, to tu miały być przechowywane język, tradycje i zwyczaje narodowe. Ideologia wychowania rodzinnego dotyczyła, jak wskazano już wyżej, wszystkich dziedzin wychowania – moralnego, religijnego, fizycznego i kształcenia intelektualnego. Publicyści pedagogiczni omawiali szczególnie role wychowawcze poszczególnych członków rodziny, pożądaną atmosferę domową, a także metody i środki wychowania. Szczególne miejsce w omawianej literaturze zajmowała nauka domowa. Autorzy publikacji, którymi byli często pedagodzy i nauczyciele – praktycy udzielali rad, wskazówek, zaleceń dotyczących organizacji nauki domowej, doboru nauczyciela domowego, programu, przedmiotów, pomocy dydaktycznych, metod i środków nauczania, podręczników.

Bibliografia

Opracowania

Bednarz-Grzybek R., *Nauczyciel w polskiej myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku (wybrane aspekty)* [w:] *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania. Uczeń – szkoła – nauczyciel*,

1861; A. Goltz, *Reforma w wychowaniu kobiet i użyciu ich czasu i pracy*, Warszawa 1869; *Odczyty publiczne w sali ratuszowej miasta stołecznego Lwowa miane przez Józefę ze Śmigielskich-Dobieszewską na wezwanie sekcji lwowskiej Towarzystwa Pedagogicznego Galicyjskiego. Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych*, Lwów 1871; A. Dzieduszycka, *Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych*, Lwów 1871; tejże, *Gawędy matki*, Lwów 1872; J. Nowicki, *Kilka myśli wstępnych o emancypacji kobiet*, Warszawa 1872; E. Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, Warszawa 1873; E. Prądyński, *O prawach kobiety*, Warszawa 1873.

- red. K. Dormus, R. Ślęczka, Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN, Kraków 2012.
- Bieńkowski T., *Edukacja w rodzinie w Polsce do połowy XVIII wieku – wnioski z badań* [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1994.
- Boldyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Wyd. Neriton, Warszawa 2008.
- Borzyszkowski J. (red.), *Rodzina pomorska*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 1999.
- Chyra Z., *Nauczyciele prywatni (1764–1807)* [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, red. J. Leskiewiczowa, t. VI, PWN, Warszawa 1974.
- Dąbrowska J.E., *Klementyna*, Trans Humana, Wyd. Uniwersyteckie, Białystok 2008.
- Epszstein T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Wyd. DiG, Warszawa 1998.
- Fryckowski E., *Jędrzej Śniadecki – wybitny myśliciel polskiego Oświecenia*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia z Nauk Społecznych” 1993, z. 10.
- Hutnik B., Podobniński S., *Idee, słowa, czyni: o Jędrzeja Śniadeckiego poglądach na temat kształtowania ludzkiego fizys*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 1999–2000–2001, nr 8–9–10.
- Ideologia* [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ideologia;3913853.html> (dostęp: 8.12.2018).
- Jakubiak K., *Popularyzacja wychowania rodzinnego dziecka w polskiej literaturze pedagogicznej i czasopiśmiennictwie XIX wieku* [w:] *Rodzina w starożytnym Rzymie*, red. J. Jundziłł, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1993.
- Jakubiak K., *Wypracowanie modelu wychowania rodzinnego dziecka w polskiej pedagogice XIX i początku XX wieku* [w:] *Rodzina i wychowanie. Ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, red. J. Jundziłł, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1995.
- Jakubiak K. (red.), *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od VI do XX wieku*, Wyd. WSP, Bydgoszcz 2000.
- Jakubiak K. (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1995.
- Jakubiak K., Jamrozek W. (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2002.
- Jakubiak K., Karłowska G., Nawrot M., Winiarz A. (red.), *Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i na początku XX wieku z bibliografią adnotowaną pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2005.
- Jakubiak K., Winiarz A. (red.), *Nauczanie domowe dzieci polskich od VIII do XX wieku*, Wyd. Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2004.
- Jakubiak K., Winiarz A. (red.), *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2000.
- Jedynak B., *Dom i kobieta w kulturze niewoli* [w:] *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, red. B. Jedynak, Wyd. UMCS, Lublin 1990.
- Jedynak B., *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918*, Agencja Wydawniczo-Reklamowa, Lublin 1996.
- Jędrzychowska B., Jurczyk-Romanowska E. (red.), *Od starożytnej myśli filozoficznej do współczesnych rozwiązań legislacyjnych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. VII.
- Jundziłł J. (red.), *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1994.
- Kabzińska Ł., *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w pedagogicznych koncepcjach Królestwa Polskiego z lat 1846–1914* [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2000.
- Kahl E., *Wychowanie dziecka w rodzinie szlacheckiej w XVI i XVII wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, nr 1.

- Kałwa D., Walaszek A., Żarnowska A. (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, Wyd. DiG, Warszawa 2005.
- Karłowska G., Nawrot M., *Charakterystyka zbiorowości nauczycieli domowych w Królestwie Polskim w świetle literatury wspomnieniowej i pamiętnikarstwa*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika XXIII. Historia wychowania” 2004.
- Komorowska J., *Przemiany rodziny polskiej*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975.
- Korzeniowska W., Szuścik U. (red.), *Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Leżańska W., *Bony i freblanki w polskim systemie wychowania domowego* [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak i A. Winiarz, Wyd. AB, Bydgoszcz 2004.
- Leżańska W., *Pozytywistyczny wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w pedagogice Adolfa Dygańskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2014, LVII 3–4(225–226).
- Leżańska W., *Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w pedagogice Anieli Szycówny (1869–1921)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1–2.
- Lutyńska K., *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1956, t. VII, Łódź 1958.
- Ladyżyński A., *Wpływ rodziny na kształtowanie się postaw religijnych i patriotycznych dzieci i młodzieży szlacheckiej w dobie zaborów 1772–1914* [w:] *Studia z dziejów oświaty i myśli pedagogicznej XIX i XX wieku*, red. J. Szblicka-Żak, Wyd. UW, Wrocław 1998.
- Matyjas B., *Obraz dzieciństwa globalnego. Kontekst pedagogiczny*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2012, nr 11.
- Miąso J., *Reformy oświatowe w Prusach, Austrii i Rosji i ich wpływ na szkolnictwo polskie w II połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1995, nr 3(157).
- Michalski S., *Działalność pedagogiczna Anieli Szycówny*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1968.
- Nawrot-Borowska M., *Bony w wychowaniu domowym dzieci polskich w latach 1850–1914*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2005/2006, 1–2(21–22).
- Nawrot-Borowska M., *Dom czy szkoła?: wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2013, nr 4.
- Nawrot-Borowska M., *Korepetytor w nauczaniu domowym na ziemiach polskich doby zaborów*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2010, nr 25.
- Nawrot-Borowska M., *Mamki – najemne karmicielki w świetle literatury poradnikowej z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2014, t. XXXI.
- Nawrot-Borowska M., *Najemni wychowawcy domowi dzieci polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku* [w:] *O wychowawcach i wychowaniu: perspektywa myślenia pedagogicznego*, red. E. Kubiak-Szyborska, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2010.
- Nawrot-Borowska M., *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2011.
- Nawrot-Borowska M., *Nauczyciel domowy na ziemiach polskich w latach 1850–1914* [w:] *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania. Uczeń – szkoła – nauczyciel*, red. K. Dormus, R. Ślęczka, Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN, Kraków 2012.
- Nawrot-Borowska M., *Postulowana i rzeczywista rola mamek i nianieek w opiece nad dzieckiem w rodzinach polskich w latach 1850–1914* [w:] *Virginibus puerisque*, t. 2: *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII–XX wieku*, red. E. Kula, M. Pękowska, Wyd. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2012.
- Nawrot-Borowska M., *Sprawy tajemne i nieczyste. Rola rodziny w wychowaniu seksualnym dzieci w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle poradników. Zarys problematyki*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, nr 1, t. VII.

- Nawrot-Borowska M., *Wzorzec idealnej piastunki, niani, opiekunki dziecięcej w świetle poradników polskich z II połowy XIX i początku XX wieku* [w:] *Kądział – kołyska – łóżce: atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegiełka, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2017.
- Nawrot-Borowska M., Małek A., *Praktyczne przewodniki wychowania. Problematyka poradników wychowawczych dla rodziców z lat 1900–1989*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, nr 2/XVIII (materiały w druku).
- Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, oprac. R. Wroczyński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
- Podgórska E., *Zagadnienia pedagogiczne w czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII wieku*, „Studia Pedagogiczne” 1956, t. 3.
- Pogracka-Michalak I., *Twórczość publicystyczna Izabeli Moszczeńskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2013, nr 2(20).
- Siwiec A., *Publicystyka społeczna Izabeli Moszczeńskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2017.
- Sobczak J., *Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym w pracach niektórych polskich pisarzy i pedagogów u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1992, z. 18.
- Sobczak J., *Warunki i przejawy rozwoju teorii wychowania rodzinnego i edukacji rodziców od czasów odrodzenia* [w:] *Rodzina. Przeszość – teraźniejszość – przyszłość*, red. A. Tchorzewski, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1988.
- Stawiak-Ososińska M., *Wychowanie domowe dziewcząt w świetle poglądów publicystów pierwszej połowy XIX wieku w Królestwie Polskim (rola i zadania matki w domowym wychowaniu córek)*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne” 2003, nr 14.
- Szarkowska A., *Wychowanie religijne w rodzinie polskiej w okresie zaborów*, „Kultura i Edukacja” 2003, nr 3/4.
- Szulakiewicz W., *Władysław Seredyński. Studium z dziejów pedagogiki galicyjskiej*, „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 7, Wyd. WSP, Rzeszów 1995.
- Szybiak I., *O rodzicielskich zaletach i wadach w oświeceniowej polskiej publicystyce edukacyjnej* [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2004.
- Walasek S., Albański L. (red.), *Przekaz tradycji i kultury na przestrzeni wieków*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, t. I i II.
- Walasek S., Haratyk A., *Rodzina w Europie na przełomie XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. XII.
- Zacharska J., *Nauczycielka w literaturze przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Wyd. DiG, Warszawa 2000.
- Źródła do dziejów wychowania w rodzinie polskiej w XIX i początkach XX wieku*, wybór i oprac. A. Denisiuk, K. Jakubiak, Wyd. AB, Bydgoszcz 2001.
- Żarnowska A., Szwarz A., *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* (t. I, cz. I i II, t. II, cz. I i II), Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1995.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Polska rodzina szlachecka w XVI–XVIII w. i źródła jej oddziaływań wychowawczych* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.

Źródła

- A.W., *Słówko w kwestii palącej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1900, nr 32.
- Brodziński K., *Wpływ rodziców na wychowanie dziecka*, „Warta” 1874, nr 22.
- Chmielewski J., *Adam August Jeske*, „Szkoła” 1876, nr 50.

- Chmielowski P., *Dom i szkoła, „Opiekun Domowy”* 1872, nr 21 [w:] *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, oprac. R. Wroczyński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
- Chowanna (*Myśli wybrane*), komentarz, wybór i opracowanie W. Andrukowicz, przedmową opatrzył L. Witkowski, posłowie S. Sztobryn, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010.
- Dom rodzicielski* [w:] B. Filiński, *Park doktora Jordana i kilka uwag o wychowaniu*, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, Kraków 1891.
- Dygasiński A., *Jak się uczyć i jak uczyć innych*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1889.
- Dzieduszycka A., *Gawędy matki*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1872.
- Dzieduszycka A., *Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1871.
- Eger F., *Słowo o obowiązku rodziców i nauczycielek w prowadzeniu dzieci*, „Kronika Rodzinna” 1874, nr 13.
- Froebel F., *O znaczeniu zabawy* [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, wyboru dokonał i opracował S. Wołoszyn, t. II, PWN, Warszawa 1946.
- Geniusz rodziny. Podarunek Luízy Otto dla dziewcz i niewiast. Matka*, „Kłosy” 1870, nr 280.
- Goltz A., *Reforma w wychowaniu kobiet i użyciu ich czasu i pracy*, odbitka z „Kroniki Rodzinnej”, Warszawa 1869.
- Haufe E., *Dziecko i rodzina. Wskazówki kształcenia domowego dla matek*, T. Paprocki, Warszawa 1892.
- Hewelke O., *Z zadań wychowawczych*, „Tygodnik Ilustrowany” 1902, nr 20.
- Hoffmanowa z Tańskich K., *Amelia matką. Dzieło za dalszy ciąg „Pamiętki po dobrej matce” służyć mogące*, t. I–III, Drukarnia Łątkiewicza, Warszawa 1822–1824.
- Hoffmanowa z Tańskich K., *Dzieła*, red. N. Żmichowska, t. IX, Spółka Wydawnicza Księgarzy, Warszawa 1876.
- Hoffmanowa z Tańskich K., *O powinnościach kobiet przez autorkę Karoliny*, t. I–III, R. Friedlein, Warszawa 1849.
- Hoffmanowa z Tańskich K., *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki* (b.w.), Warszawa 1819.
- Hoffmanowa z Tańskich K., *Listy o wychowaniu kobiet*, W.B. Korn, Wrocław 1833.
- Ilńska M., *Dziecko i rodzina*, „Bluszczy” 1892, nr 48.
- Ilńska M., *Pamięć*, „Bluszczy” 1877, nr 48.
- Język francuski*, „Ruch Literacki” 1875, nr 43.
- Karłowicz J., *O potrzebie reformy w nauczaniu języków obcych*, „Prawda” 1881, nr 3.
- Key E., *Stulecie dziecka*, przeł. I Moszczeńska, Księgarnia Naukowa, Warszawa 1904.
- Łagowski F., *Dwudziestopięciolecie pracy literacko-pedagogicznej Henryka Wernica*, „Bluszczy” 1894, nr 5.
- „Magazyn Warszawski” 1785, t. II.
- Metodyczny kurs nauk*, „Przegląd Pedagogiczny” 1890, nr 13, s. 218–219.
- Młoda Nauczycielka, *Francuzo-muzykomania*, „Przegląd Pedagogiczny” 1888, nr 10.
- Moszczeńska I., *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, M. Arct, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Czego nie wiemy o naszych synach*, Księgarnia Naukowa, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Dla rodziców rady i wskazówki przy wychowaniu dzieci*, M. Arct, Warszawa 1903.
- Moszczeńska I., *Dobre i złe wychowanie dzieci w przykładach*, M. Arct, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych*, M. Arct, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Pogadanki moralne*, J. Lisowska, Warszawa 1908.
- Moszczeńska I., *Reformy w wychowaniu moralnym*, M. Arct, Warszawa 1903.
- Moszczeńska I., *Zdradne sieci. Przestroga dla dziewcząt*, C. Walewska, Księgarnia Polska, Warszawa 1912.
- Nowicki J., *Kilka myśli wstępnych o emancypacji kobiet*, Warszawa 1872.

- O obowiązku rodziców dobrego wychowania dzieci* [w:] F. Cozel, *Rodzina chrześcijańska*, nakładem Dyrektora Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1908.
- O skażeniu języka. Zapiski literackie*, „Dziennik Literacki” 1860, nr 103.
- O wpływie wychowawczym kółka rodzinnego i stosunku domu do szkoły*, „Przegląd Pedagogiczny” 1883, nr 6.
- Odczyty publiczne w sali ratuszowej miasta stołecznego Lwowa miane przez Józefę ze Śmigielskich-Dobieszewską na wezwanie sekcji lwowskiej Towarzystwa Pedagogicznego Galicyjskiego. Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych*, Drukarnia Kornela Pillera, Lwów 1871.
- Okresy wychowawcze* [w]: ks. J.T. Peche, *Pedagogika. Podręcznik szkolny w zakresie kształcenia średniego, opracowany podług najnowszych wskazań wychowawczych*, Warszawa 1918.
- Orzeszkowa E., *Kilka słów o kobietach*, A.J. Rogosz, Warszawa 1873.
- P., *Systematyczny kurs nauk przeznaczony do pomocy w wychowaniu domowym dla dzieci od lat 3 do 15. Ułożył August Jeske*, Warszawa 1873–1874, „Biblioteka Warszawska” 1874, t. I.
- Pamiętka po dobrym ojcu, z rękopisu bezimiennego przerobiona, pomnożona i wydana przez Teodozego Sierocińskiego, profesora Szkoły Wojewódzkiej Zamoyskiej*, nakładem Glucksbberga, Warszawa 1825.
- Papłowski J., *Zasady wychowania domowego. Odczyt publiczny Dyrektora Warszawskiego Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych*, Warszawa 1871.
- Pestalozzi J.H., *Matka i dziecko* [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, wyboru dokonał i opracował S. Wołoszyn, t. II, PWN, Warszawa 1946.
- Prądzyński E., *O prawach kobiety*, Warszawa 1873.
- Ród ludzki. Poema dydaktyczne* [w:] *Dzieła Stanisława Staszica*, t. IX, Drukarnia Jego Cesarsko-Królewskiej Mości Rządowej, Warszawa 1820.
- Rzut oka na rozwój umysłowy dziecka* [w:] A. Szycówna, *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem do potrzeb szkoły elementarnej*, Księgarnia J. Lisowskiej, Warszawa 1917.
- Sierociński T., *Ojcowska rada dla mojej córki, dzieło młodzieży żeńskiej poświęcone*, nakładem S.H. Merzbacha, Księgarza, Warszawa 1848.
- Stosunek rodziców i nauczycieli prywatnych*, „Przegląd Pedagogiczny” 1891, nr 21.
- Sully J., *Dusza dziecka*, przeł. I. Moszczeńska (b.w.), Warszawa 1901.
- Szycówna A., *Czytanki stopniowane dla dzieci zaczynających naukę systematyczną*, M. Arct, Warszawa 1906.
- Szycówna A., *Gramatyka polska dla dzieci zaczynających się uczyć systematycznie*, M. Arct, Warszawa 1909.
- Szycówna A., *Jak badać umysł dziecka*, M. Arct, Warszawa 1904.
- Szycówna A., *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, M. Arct, Warszawa 1895.
- Szycówna A., *O zadaniach i metodach psychologii dziecka*, nakładem autora, Lwów 1901.
- Szycówna A., *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem dla potrzeb szkoły elementarnej*, Księgarnia J. Lisowskiej, Warszawa 1917.
- Szycówna A., *Rozwój pojęciowy dziecka w okresie 6–12 lat*, skład główny w Księgarni Wendego, Warszawa 1899.
- Śniadecki J., *O fizycznym wychowaniu dzieci*, A. Ass, Wilno 1857.
- Trentowski B.F., *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej*, t. II, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Wernic H., *Co i jak robią rzemieślnicy* (b.w.), Warszawa 1898.
- Wernic H., *Co opowiadać dzieciom do lat siedmiu. Powiastki*, Warszawskie Towarzystwo Akc. Artystyczno-Wydawnicze, Warszawa 1900.
- Wernic H., *Historia powszechna, opowiedziana i zaopatrzona pytaniami*, Księgarnia Paprockiego i spółki, Warszawa 1897.
- Wernic H., *Metodyczna gramatyka języka polskiego wraz ze stylistyką*, M. Arct, Lublin 1881.
- Wernic H., *Myśli o wychowaniu i nauczaniu* (b.w.), Warszawa 1895.

- Wernic H., *Nauka o rzeczach*, nakładem „Opiekuna Domowego”, Warszawa 1874.
- Wernic H., *Pierwszy rok nauki systematycznej dla nauczycieli i wychowawców*, nakładem autora, Warszawa 1883.
- Wernic H., *Pogadanki o życiu. Popularny wykład nauki obyczajowej*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1882.
- Wernic H., *Praktyczny przewodnik wychowania*, Księgarnia G. Centwersztera, Warszawa 1891.
- Wernic H., *Przewodnik wychowania*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1868.
- Wernic H., *Wychowanie dziecka włącznie do lat 6*, Wyd. Pedagogiczno-Szkolne S. Arcta, Warszawa–Lublin 1881.
- Wychowanie domowe a publiczne* [w:] W. Kosiński, *Pedagogika. Podręcznik dla wychowawców i nauczycieli*, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań–Warszawa 1920.
- Wypisy z pedagogiki wydanej przez B.T.*, Kulkowski, Warszawa 1846.
- Z dziedziny wychowania*, „Dziennik Literacki” 1875, nr 2.
- Znicz, *Rodzina. Nianusia i bona*, „Biesiada Literacka” 1901, nr 40.
- Żmichowska N., *Pogadanki pedagogiczne* (b.w.), Warszawa 1861.
- Żychliński B., *O dobrym wychowaniu dzieci. Słowo do matek*, Drukarnia i Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 1909.